

РОЗДІЛ 8

ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ ЯК ДИСЦИПЛІНАРНЕ УТВОРЕННЯ

Притаманна країнам пострадянського простору соціально-економічна і політична криза кінця ХХ – початку ХХІ століття негативно вплинула на морально-психологічний стан суспільства. У психологічному плані така ситуація виявляється у постійному фізичному й духовному напруженні, стресових станах, фрустрації, відчутті соціальної незахищеності людини. Все це викликає поведінкову дезадаптацію, призводить до деформації особистості (неврозів, психопатії) і, як наслідок, - до компенсаторно-ілюзорних форм поведінки. На такому тлі спостерігається надзвичайно високий сплеск релігійної активності, зростає кількість конфесій різного спрямування. З'являються релігійні центри й організації, що постають на основі нетрадиційних релігій. Серед них є й такі, що спричиняють руйнівну дію на психічний, духовний та фізичний стан людини. Одночасно зростає популярність пов'язаної з релігією практичної психології, а також організацій, які використовують різновиди езотеричної (трансперсональна психологія), синтезованої з науковою (холодинаміка, діанетика) психології, що ґрунтується на духовному досвіді різних віроповчальних систем. Зацікавленість цією проблематикою актуалізується ще й тим, що останнім часом в Україні почали з'являтися різноманітні видруки вітчизняних і закордонних авторів на релігійну тему в психології.

Іншими словами, маємо об'єктивну потребу у виявленні, аналізі, систематизації сучасних і традиційних шкіл і напрямків, пов'язаних із світською психологією релігії, релігійною психологією та психотерапією. Відсутність серйозних і всебічних досліджень на зазначену тему суттєво стримує процес морального та духовного оздоровлення суспільства, оптимізацію відносин між державою і Церквою.

Крім того, якщо переважна більшість населення України позиціонує себе віруючими, то, відповідно, до них належать й представники науки. У сучасній *світській* психології і психотерапії прослідковується тенденція синкретичного поєднання науки та багатовікового досвіду релігійної психотерапії. Західні школи й методики відрізняються новизною, нестандартністю підходів, що притягує до них велику кількість послідовників за кордоном і в Україні. Проте такі альтернативні психотерапевтичні напрямки хибують суб'єктивізмом, випадковістю у виборі конкретних методик та практик, мають скоріше поверховий, філософсько-відсторонений, ніж практично визначений характер. З іншого боку, серед психологів виокремився конфесійно орієнтований контингент, який надалі більше використовує останні досягнення світської психологічної науки у релігійній діяльності, зокрема у пастирській

психології, місіонерській роботі тощо. Це наводить на думку, що сьогодні маємо процес зближення, взаємодії наукових і релігійних підходів у психології та психотерапевтичній практиці.

Тривалий час психологію релігії відносили до загальної психології, що пояснюється однаковими з нею науковими поняттями. Як відомо, загальна психологія спрямована на виявлення та вивчення закономірностей функціонування людської психіки. Вона формує уявлення про принципи, методи і поняття; останні поділяються у ній на три головні категорії, а саме: психічні процеси, психічні стани та психічні властивості або особливості особистості. Крім того, деякі психологи відносять психологію релігії до соціальної психології. Сьогодні маємо тісну взаємодію психології і соціології релігії та, як наслідок, розвиток проміжної галузі – соціальної психології релігії, психосоціології релігії (Іоахим Вах).

Структурна невизначеність призводить до неоднозначності в тлумаченні поняття „психологія релігії”. В українському релігієзнавстві існує точка зору, що „психологія релігії вивчає афективний, емоційний вимір релігії, тобто вона намагається зрозуміти і виявити релігійні феномени з їх іманентної сторони - афективної” (О.Сарапін). Таку думку поділяє й О. Карагодіна: „Психологія релігії вивчає переживання надприродного, психологічні корені такого переживання та його значення для суб’єкта” [*Академічне релігієзнавство / За ред. А Колодного. – К., 2000. – С. 156, 501*]. Дехто з російських дослідників визнає психологію релігії науковою дисципліною, об’єктом розгляду якої постає сукупність різних психічних явищ в житті індивіда та колективу, пов’язаних з релігією [*Смирнова (Дубова) Е.Т. Введение в религиозную психологию. – Самара, 2003. – С.7*].

Привертає увагу ціннісно-орієнтаційний підхід до релігії, запропонований українським вченим В.П.Москальцем. Він вважає, що психологія релігії – це психологічна дисципліна, галузь психологічного знання і релігієзнавства, яка вивчає всі психологічні аспекти релігії як форми суспільної свідомості і ціннісно-орієнтаційної діяльності особистості. Психологію релігії цікавлять, передусім, різноманітні вияви у психіці людини релігійних духовних цінностей. Під духовними цінностями дослідник розуміє дещо цінне, значуще для людини, соціальної групи в духовній сфері (моральні принципи, художньо-естетичні позиції, політичні ідеї, патріотичні переживання, релігійні вірування тощо). Істинність цінності для суб’єкта визначається його ставленням до неї, глибинну основу якого становлять емоційні реакції – захоплення, інтерес, привернення, любов, що орієнтують його до цінностей. Об’єктивну істинність більшості духовно-ціннісних тверджень наука не спроможна встановити чи спростувати. Зважаючи на суб’єктивність ціннісних орієнтацій, гуманістично зорієнтована наука послуговується особливим критерієм їх верифікації (наукової, експериментальної або теоретично-

аналітичної перевірки) на істинність. Йдеться про характер впливу цінності, ціннісних орієнтацій на психіку особистості, соціальної групи, а відтак - на соціальні й суспільні відносини. Ціннісна орієнтація, яка сприяє їх гуманізації, гармонізації, ушляхетненню, вважається істинною незалежно від можливості науково верифікувати об'єктивну правдивість того, на чому вона ґрунтується. Такими видаються релігійні духовні цінності, істинність чи неістинність яких в означеному сенсі є ключовою проблемою гуманістично зорієнтованої психології релігії. Натомість об'єктивна, онтологічно-гносеологічна істинність релігійних догматів, релігійного досвіду, віри, містичних переживань, основним змістом яких є Бог, надприродне, не може бути проблемою науки [Москалець В.П. *Психологія релігії*. – К., 2004. – С.8-9].

Дійсно, психологія релігії – наука, в якій діє принцип об'єктивності. Водночас релігії, як об'єкту вивчення, невластиво застосовувати жодні об'єктивні емпіричні критерії. Внутрішня перспектива дослідника тут сягає таких глибин, де його психіка починає взаємодіяти з сакральним, а тоді він опиняється перед необхідністю самовизначитись у питаннях віри. З огляду на це, у середовищі дослідників виокремлюються крайні позиції: „агресивно релігійні” та „агресивно антирелігійні” (за Й.Крегером). Заради нейтралізації такого явища, французький психолог Т.Флурнуа у своїй праці „Принципи релігійної психології” (1913) запропонував ідею про виключення „коефіцієнту трансцендентної реальності”, тобто питання про існування Бога. Такий підхід було підтримано на XV Міжнародному психологічному конгресі, що відбувся в Брюсселі 1957 року. Як справедливо зазначає В.П.Москалець, завдання психологів, котрі сповідують цей принцип, полягає у спостереженні за релігійними феноменами у психіці і поведінці особистостей, груп, у вивченні їх без жодних суджень про їх істинність і намагань з'ясувати це. При цьому важливо наголосити, що йдеться про істинність онтологічно-гносеологічну, а не гуманістично-психологічну.

Отже, *об'єктом* психології релігії виступає суб'єктивний бік релігії, а саме: той фрагмент реальності, який характеризує людину, коли кажуть про релігійно визначені психічні явища, що стосуються *свідомості* та відповідної *поведінки* особистості, групи людей, суспільства, а також факторів, які їх викликають. До об'єкта психології релігії відносять й духовні переживання при наверненні до іншої віри, покаянні, скоєнні гріха, виконанні заповідей та інші релігійні феномени.

Загалом, психологія релігії досліджує всі психічні вияви, сповнені релігійним змістом, пов'язані з релігійними впливами, тобто: особистісну і групову релігійність, релігійну віру, релігійні думки, емоційні переживання, стани, потреби та інші спонуки, вчинки, дії без жодних спроб розв'язувати науковими засобами проблему основного змісту релігійності – існування Бога, надприродного світу і їх відношення до людей. Проблематика науки концентровано постає у її предметі.

До сьогодні немає одностайності в розумінні *предмету і завдань* психології релігії. На думку одних вчених її предметом виступають всі елементи релігійного комплексу у його впливі на особистість, а безпосереднім завданням є дослідження лише емоційної складової психічного життя віруючого (Т.Флурнуа, Т.Рібо). При такому підході релігійний культ, світоглядний аспект відходять на другий план, віддаючи перевагу релігійним почуттям, що розвиваються спонтанно. Наукова увага інших концентрується навколо вивчення елементів людської психіки, а це – мислення, почуття, воля, що обов'язково присутні й у релігійних переживаннях (Г.Олпорт, У.Кларк). В.Грюн вважав, що предметом психології релігії є „набожна людина у всіх її формах і видах”. П.Джонсон та Е.Фромм додавали до цього, що повинні досліджуватись також соціальні процеси взаємодії релігійних індивідів.

Сучасні вчені визнають предметом психології релігії психічні явища і психологічні впливи з релігійним змістом, основу якого становлять віра в існування надприродних сил, від волі яких повністю залежить земне життя віруючого, а саме: його свідомі і несвідомі мотивації; емоційні, вольові, пізнавальні, уявно-фантазійні процеси; особистісні особливості; властивості темпераменту і характеру; вчинки, поведінка; спілкування; групова динаміка; невротичні і психічні зрушення; нюанси застосування психотерапії, психокорекції, психогігієни. Загально-психологічний підхід сповідують й деякі конфесійно орієнтовані дослідники, стверджуючи, що предметом психології релігії „є релігійність як психологічний факт, а саме суть свідомості й релігійна поведінка людини як вираз її внутрішніх переживань” [*Психологія. З викладом основ психології релігії / Під ред. Ю. Макселона. – Львів, 1998. – С. 33*].

Слід погодитись з тим, що релігійність, як форма буття релігії та її суб'єктивний вияв, дозволяє чіткіше окреслити предметне поле релігії. Водночас тут перетинається сфера зацікавлення двох релігієзнавчих дисциплін: соціології релігії та психології релігії. Релігійність виступає одним з важливих понять соціології релігії, що характеризує якісну і кількісну визначеність (ступінь, рівень, характер) суб'єктивного засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм та їх вплив на поведінку, життєдіяльність віруючих, релігійні спільноти. Релігійність подеколи розглядають як ціннісно-життєву орієнтацію, суб'єктивну якість свідомості індивіда, його внутрішню здатність до реалізації релігійних установок [*Релігієзнавчий словник / За ред. А.Колодного і Б.Лобовика. – К., 1996. – С.277-278*]. З іншого боку, релігійність – це сутнісна характеристика психічного стану особистості. Найбільш значимими її компонентами є релігійне світорозуміння, релігійне світовідчуття, релігійне світоставлення [*Академічне релігієзнавство / За ред. . А Колодного. – К., 2000. – С. 522 - 528*].

На нашу думку, *предметом* психології релігії можна вважати *індивідуальні почуття*, пов'язані з релігією, віднайденням віри, а також

вплив релігійного досвіду на поведінку індивіду, груп людей. Якщо *об'єкт* психології релігії покликаний відповісти на питання: „Як людина вірить з точки зору її свідомості та поведінки?“, то завданням *предмету* психології релігії є з'ясування того, яким чином, через які почуття вона це здійснює. Головний вектор досліджень психології релігії, як наукової дисципліни, має напрям від психології особистості, пошуків психологічних засад, особливостей релігійності до соціально-психологічного аналізу та вивчення механізмів релігійності, їх наслідків у житті людини та суспільства.

Психологія релігії, як самостійна галузь психологічного знання, має найтісніший зв'язок із психологією особистості. Відповідно до головних напрямів загальнопсихологічного вивчення особистості, психологія релігії розглядає релігійність у двох ракурсах: 1) мотиваційний аспект виникнення, формування, розвитку, функціонування релігійності – це те, що повертає людину до релігії, приваблює в ній, потреби, які задовольняє релігія; 2) психологічні особливості функціонування релігії, її впливи на психіку особистості, на людські взаємини, суспільні відносини. У цьому аспекті реалізується психокорекційна, психопрофілактична, психотерапевтична роль релігії. Водночас психологія релігії є невід'ємною і важливою складовою комплексу релігієзнавчих і теологічних наукових дисциплін [Москалець В.П. *Психологія релігії*. – С. 11-12].

В цілому, під *психологією релігії* будемо розуміти окрему галузь психології та релігієзнавства, яка досліджує психологічні і соціально-психологічні фактори, що обумовлюють особливості релігійної свідомості, її структуру, функції, а також пояснює поведінку віруючих в цілому та представників окремих релігійних груп зокрема.

Закони формування, розвитку і функціонування релігійної психології вивчаються різними галузями психології. Серед останніх такі:

- 1) загальна теорія психології релігії – досліджує зміст і структуру релігійної свідомості, специфіку релігійних почуттів, психологічні функції релігії у духовному житті особистості і суспільства;
- 2) диференціальна психологія релігії - розглядає релігійну свідомість і почуття віруючих з врахуванням конкретного середовища соціальної й історичної доби;
- 3) психологія релігійних груп - вивчає соціально-психологічну структуру релігійних спільнот, механізми спілкування, наслідування, навіювання, установок та їх вплив на свідомість, почуття і поведінку віруючих;
- 4) психологія релігійного культу - досліджує вплив релігійних обрядів на психіку;
- 5) педагогічна психологія релігійного виховання - розробляє принципи формування релігійного світобачення і світоставлення [Головин С.Ю. *Словарь психолога-практика*. – Мн., 2005.- С. 627].

Українська дослідниця О.І.Предко виокремлює такі напрями, в руслі яких вивчається релігійна свідомість:

- 1) Загальнотеоретичний рівень психології релігії - включає вирішення питання про походження, сутність релігії, структуру, зміст і функції релігійної свідомості, досліджує релігійні почуття, уявлення, феномен віри, психологію релігійних процесів (навіювання, навернення). Тут синтезуються психологічні та релігієзнавчі знання, використовується етнографічний матеріал, представники даного напрямку співпрацюють з авторами, які репрезентують історичні підходи до вивчення релігійних феноменів (В.Вундт, С.Токарев, Дж.Фрезер та ін.).
- 2) Соціально-психологічні теорії типології віруючих, де розглядаються динаміка становлення релігійності в процесі розвитку індивіда, особливості структури, змісту релігійних уявлень, почуттів та поведінки в різних статево-вікових групах, залежність релігійності від соціального статусу і соціальної орієнтації (Дж.Леуба, Ю.Макселон, Дж.Олпорт, А.Міллер, Дж.Хоффман, О.Петрович, Г.Писманік та ін.).
- 3) Релігійна психопатологія – досліджує різноманітні психопатологічні форми релігійної свідомості, пов'язана з проблемами психіатрії, психотерапії, кримінальної психології.
- 4) Релігійні феномени, що на зразок всіх інших продуктів психічної діяльності існують у формі психофізіологічних процесів у свідомості конкретних людей. При цьому важливо розрізняти два питання: 1) чи існують фізіологічні основи релігійних вірувань та переживань? 2) чи існують у мозку такі фізіологічні структури, центри та процеси, які є суто специфічними для віруючих? В цій галузі заслуговують на увагу праці А.Ухтомського, М.Бехтерева, І.Павлова та інших представників біхевіористичного напрямку психології.
- 5) Емпіричний рівень психології релігії, сутність якого полягає в накопиченні фактичного матеріалу, зокрема автобіографічних свідчень, розповідей, документів віруючих (К.Гіргензон, В.Грюн та ін.).
- 6) Прикладна психологія релігії, до компетенції якої належать питання релігійної педагогіки, пасторської психології, релігійної психотерапії (А.Бойзен, К.Штольц, Р.Мей, К.Гумпертс та ін., Отці та вчителі Церкви) [Лубський В.І., Предко О.І. Психологія релігії. – Ч.1. – К., 2004. –С.11-14].

Доречною є точка зору О.Предко на психологію релігії як складову релігієзнавства, що у своїй концептуалізації повинна спиратись на здобутки психології, зокрема на діяльнісний підхід, культурно-історичну концепцію психічного розвитку (Л.Виготський), проблему онтологізації суб'єкта (С.Рубінштейн), орієнтуватись не на пасивного суб'єкта, що

переживає, а досліджувати релігійні феномени у функціональному плані. З огляду на останнє, широкі перспективи відкриває філософсько-психологічна теорія вчинку, фундатором якої виступає відомий український психолог В.Роменець.

Оскільки психологія релігії застосовує метод самоспостереження (*інтроспекцію*), то вихідним матеріалом для неї слугують факти внутрішнього досвіду, тобто спогади, переживання, описи станів і т. ін., пов'язаних з релігією. Також ця галузь релігієзнавства використовує факти, що є наслідком вияву релігійних процесів духовних переживань із-за виконання обрядів та релігійних дій. Вона займається також збиранням, класифікацією даних, побудовою і верифікацією теорій.

Науково-категоріальний апарат психології релігії включає категорії релігійних образів, мотивів, дій релігійної особистості, свідомості, свідомого-несвідомого, навернення, навіювання, наслідування, релігійного досвіду, ритуалів, тощо.

Методологія цієї науки використовує принципи *детермінізму* (обумовленості явищ діями факторів, що їх спонукають), *системності* (трактування фактів, як внутрішньо взаємопов'язаних компонентів цілісної психічної організації) та деякі інші. У своїх дослідженнях психологія релігії послуговується різними *методами*, які поширені й в інших галузях психологічної науки. Найбільш поширені серед них - спостереження, експеримент, інтерв'ю.

Становлення психології релігії має своєрідну історію. До XVI ст. психічні явища позначалися терміном „душа” та вважалися предметом філософії. З прогресом природничих наук середньовічна психологія змінилась на новий світогляд, осередям якого стала ідея причинності. Це призвело до механістичного розуміння духовно-психологічних функцій людини у XVIII ст., створення експериментальної психології В.Вундтом у XIX ст. Завдяки працям останнього відбулося відокремлення від філософії галузі знання про душу в окремий напрям науки з власним експериментальним інструментарієм, технічними і математичними методами. Офіційною датою зародження психології як науки вважають 1879 рік, коли проф. В.Вундт відкрив першу у світі лабораторію експериментальної психології в Лейпцигу.

За тих часів вже склалася єдина світова наука з новим науковим способом пізнання реального світу, видимого та невидимого, заснованим на верифікованих моделях цієї реальності. Це був спосіб вивчення причинно-наслідкових зв'язків емпіричних фактів, який спочатку не суперечив релігії. Так, впродовж XIX ст. у науковій літературі ще були присутні посилання на Бога і Божественний Промисел, що відображало внутрішні переконання вчених. Приміром, Вільям Томсон обґрунтовував наступне: „Заняття наукою вільно мислячого вченого з необхідністю призведуть його до віри в Бога”. Проте з роками у наукових дослідженнях центральною стала ідея нейтральності у питаннях віри, принцип “відмови

від посилання на трансценденцію”, або “методологічний атеїзм”: дослідник, визнаючи факт реальності релігійних уявлень, залишає питання про їх істинність для теології чи філософії, що означає виведення “за дужки” дослідження питання про істинність або хибність існування предмету віри (Бога, богів, духів). Значна увага починає приділятися об’єктивному аналізу наслідків релігійності людини, впливу релігійності на особисте життя і життя суспільства. Сьогодні багато вчених вважають, що наука, вивчаючи об’єктивну реальність, повинна виходити лише з природничих її пояснень, тобто – законів природи, і не може втручатись у мораль та моральність, а відтак сфери науки і релігії не перетинаються.

Одночасно з виокремленням психології з філософії відбувся поділ всередині психології на дві науки – фізіологічну, природничо-наукову (або каузальну) психологію, з одного боку, та „розуміючу”, описову або теологічну психологію, з іншого [Выготский Л.С. *История развития высших психических функций // Собрание сочинений. В 6-ти т.- Т.3: Проблемы развития психики.* – М., 1983. – С. 20 - 23]. «Розуміюча, духовна» психологія розвивалась паралельно з природничо-науковою впродовж XIX – XX ст., як на Заході (В.Дільтей, Е.Шпрангер, Е.Шредінгер, М.Шелер, В.Штерн, А.Швейцер та багато інших), так і на просторах колишньої Російської імперії (Л.Лопатін, О.Введенський, М.Лоський, В.Вернадський та ін.). Для експериментальної психології її вихід з філософії означав завершення періоду, коли буття людини сприймалось як таємниця. Натомість факти буття людини досліджувались з допомогою конкретних матеріальних засобів та інструментів (І.Сеченов, В.Чиж, М.Ланге, Г.Челпанов та ін.). Обидва напрями розвивались нерівномірно: до 50-х років XX ст. перевага віддавалась експериментальному, а за наших часів духовний набуває все більшого пріоритету.

Отже, після роз’єднання психології та релігії (у річищі загального розподілу сфер впливу науки і теології) зберігся напрям, представники якого не могли досліджувати людину новим, строго науковим способом, адже, на їх переконання, цей метод надто звужував та спрощував уявлення про неї.

На думку деяких вчених, криза у психології триває дотепер, чинником чого є, зокрема, виникнення у минулому столітті та існування багатьох наукових шкіл, що знаходяться на різних методологічних позиціях. Так, матеріалістичний, експериментальний напрям сформував свої школи. Одна з них – біхевіоризм - завдячує своїм існуванням В.Бехтереву - учню В.Вундта, а також І.Сеченову та І.Павлову. Часопис В.Бехтерева „Об’єктивна психологія” перекладався німецькою, французькою, англійською мовами; його теорія рефлексології мала філософське підґрунтя у позитивізмі та емпіризмі. Найбільшого поширення біхевіоризм набув у США, де його послідовники Дж.Уотсон та Е.Торндайк проголошували абсолютну відмову від самоспостереження,

беручи до уваги лише ті факти поведінки людини і тварини, які точно встановлювались та були придатні для описання.

Інший напрям у психології, що зовні протилежний біхевіоризму, – психоаналіз З.Фрейда. Якщо перші вважали свідомість недосяжною для наукових досліджень, то психоаналітики навпаки - почали її вивчати. Біхевіористи не пропонували гіпотез про внутрішній світ людини, натомість психоаналітики розробляли нові теорії. Перші оперували лише фактами, які реєструються, другі - пропонували нові уможливлені моделі. Однак спільним у підходах було те, що обидва не брали до уваги духовні реалії. На думку психоаналітиків, особистість людини не є цінністю, вона вторинна, похідна від несвідомих процесів. За наших днів така матеріалістична, атеїстична позиція виступає у формі фрейдомарксизму, який заперечує метафізичні виміри людини.

Трагедії світового масштабу, що відбувались у ХХ столітті, докорінно змінили погляд суспільства на людину. Дві світові війни висловлювали політику, особливу ідеологію і концепцію особистості, що стало наслідком послідовного „викриття”, спустошення індивіда. Згідно Ніцше, ці ідеї висловлювались словами: „Бог помер”. У західному суспільстві з’явилися тенденції до визначення інших цінностей. Виникли уявлення, що війни та біди ХХ століття – це наслідок перетворення людини на об’єкт, приниження її духовної сутності та унікальності. Як спротив такому вульгарно-матеріалістичному підходу до особи, в 50-х роках м. ст. у США з’являється екзистенційно-гуманістична психологія, активізується „розуміючий” напрям психологічного пізнання людини, в межах чого реалізовується прагнення до винайдення духовних засад та релігійно-орієнтованих шляхів розвитку індивіда.

Яскравим прикладом останньому постає трансперсональна психологія. Теорія та практика її доводять, що існує деякий метафізичний простір особистості, дещо за межову, духовне. Проте недолік цього напрямку полягає в тому, що синкретичні, філософсько-релігійні концепції, на яких наполягають засновники вчення, спрямовані на доведення можливості самовдосконалення „по той бік добра і зла”, коли найголовнішим завданням постає встановлення контакту з духовними силами та „з’ясування відносин з ними” [Гроф С. *За межами мозку. Рождение, смерть и трансценденция в психологии.* – М., 1993]. Методи трансперсональної психології (галюціногени, дихальні практики) дозволяють швидко втручатися у глибинні шари психіки, залишаючи людину наодинці з релігійними переживаннями без відповідних моральних орієнтирів.

Отже, спільною проблемою існуючих на сьогодні шкіл і напрямів, які досліджують духовно-психічну функцію людини, виступає їх „проміжне становище між науками про ідеальне та знаками природи” [Психология // *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1998. – С.376]. Це породжує принципову незрозумілість предмету психології і, як

наслідок, протистояння різних шкіл та напрямів, зниження пріоритетності теоретичної роботи. В останні десятиліття спостерігається надзвичайне зростання зацікавленості психологічними практиками без будь-якої методологічної основи, що призводить до появи нових психотехнік і методів психотерапевтичної допомоги, які засновуються на поєднанні різних традицій, використанні езотеричних знань, альтернативних методів. Проте, заради справедливості, відзначимо наявні вже перші знакові кроки українських дослідників у спробі узагальнення досвіду релігійних психопрактик [Сафронов А.Г. *Религиозные психопрактики в истории культуры.* - X., 2004].

Проте слід констатувати обмеженість наукової парадигми у підході до такого ідеального об'єкту, яким постає психіка. Вимога точного відтворення кожного досліджуваного явища, жорсткого поділу на суб'єкт та об'єкт під час пізнання, а також визнання реальністю лише того, що може сприйматися через прибори, зіграло вирішальну роль у подоланні суб'єктивізму півтора століття тому. У XX столітті загальний рівень освіченості і зацікавленості психічними явищами у всьому світі мав наслідком кризу наукової парадигми, що все більше виявляється у психології.

Переконання у можливості коли-небудь пізнати „всю людину” призводить до її механістичного поділу, анатомуванню, яке не підлягає смислового чи духовного розумінню. Психологами повсякчас використовується вступне тестування, за результатами якого ознаки поведінки людини порівнюються із середніми, „нормальними”, показниками. Тому маємо тенденцію у деяких галузях практичного надання допомоги (суїцидологія, бізнес-консультування) відмовлятися від послуг професійних психологів і запрошувати до роботи навіть не дипломованих осіб, але таких, що володіють певним набором духовних якостей, а саме: зрілістю (конгруентністю психіки), здатністю співпереживати, із стійкими уявленнями про власний сенс життя, тощо.

Таким чином, криза у сучасній психології є результатом надто вузького і прагматичного підходу до людини.

На наш погляд, зазначені вище суперечності може розв'язати психологія релігії, яка має своїм об'єктом вивчення станів психіки, що виходять за межі вузького простору, визначеного наукою людству.

З кінця XIX ст. внаслідок розвитку природничих і, передусім, біологічних, наук, посилення позицій еволюційної теорії, з'являються самостійні дослідження з психології релігії, що не були пов'язані з теологією. В цілому, виникнення психології релігії як окремої дисципліни пов'язують з появою праць Фрідріха Шлейермахера „Психологія” (1862), „Промови про релігію до освічених людей, які гордують нею” (1799) та ін.

За наших часів зростання популярності психології релігії у науковому світі пояснюється кількома чинниками:

- 1) Надзвичайне збільшення кількості віруючих у повоєнній Америці, що значно активізувало масові дослідження їх особливостей. Отримані факти виявились важливими для використання в ідеологічних і політичних цілях.
- 2) Релігійна тематика посідає одне з чільних місць в оцінці міжнародного становища, внаслідок чого виникають локальні війни з релігійних мотивів у різних країнах світу.
- 3) Завданням психології релігії виступає пошук відповідей на екзистенційно-гуманістичні питання, які загострились у розвинутих країнах після 1950 року.
- 4) У формі трансперсональної психології вона відповідає на виклики інтегративних тенденцій, як в релігії, так і в практичній психології (еклектичній психотерапії), а цим впливає на розвиток науки в цілому, пропонуючи засоби вирішення головних її проблем.

Останнім часом психологія релігії стає тією галуззю психологічної науки, що поставляє матеріал для вчених, які спеціалізуються в інших її сферах, інформує їх про синтетичні підходи до людини в різних релігійних системах пізнання, пропонує модель цілісного існування, дозволяє враховувати в структурі особистості всі сторони та аспекти, вказуючи на взаємозв'язок соматичних, вітальних, психічних, духовних процесів.

Серед вчених, які працювали чи працюють у такому напрямку, можна назвати американських психологів Дж.Пратта (1875 - 1944), Г.Олпорта (1897 - 1967), У.Кларка (народ. 1902), В.Джемса (1842 - 1910), німецького психолога В.Грюна (1887 - 1961) та багатьох інших.

Сучасна психологія релігії має безліч самостійних шкіл та напрямів, які, залежно від розуміння походження релігійності індивіда, умовно поділяються на три наступні групи:

- ✓ *об'єктивно-ідеалістичний підхід* – релігійність особи іманентно притаманна її свідомості, адже джерелом останньої виступає Бог (Р.Отто, М.Шелер та ін.);
- ✓ *індивідуально-психологічна*, або суб'єктивістська, точка зору на релігійність, яка обумовлюється біологічною потребою (Дж.Коу) або внутрішньою психологічною необхідністю окремого індивіда у вірі (Гронвіл Стенлі Холл, Е.Д.Старбек, Д.А.Леуба). До цього ж напрямку деякі дослідники відносять психоаналіз;
- ✓ *соціально-історичний*, або об'єктивістський (матеріалістичний), підхід передбачає, що під впливом умов життя утворюються певні психічні стани, які сприяють засвоєнню індивідом релігійних вірувань з оточуючого середовища (Б.Малиновський, Д.Фрезер, Л.Леві-Брюль, К.Маркс та ін.).

Незважаючи на ідеологію атеїзму, у колишньому СРСР були спроби проведення об'єктивних досліджень в галузі психології релігії. Так, теретичні проблеми психології релігії досліджувались Д.Угриновичем, К.Платоновим, Ю.Борунковим, Б.Паригіним, О.Клибановим, І.Букіною,

М.Поповою. Психологічний вплив релігії на особистість вивчали В.Носович, І.Яблоков, В.Шердаков, В.Павлюк. Конкретним дослідженням психіки віруючих присвячували свої наукові розвідки М.Пісманик, І.Кривелєв, Л.Ульянов, К.Ніконов, Г.Кудряшов та інші. Поряд з жорстко орієнтованим марксистським напрямом існували альтернативні течії. Так, у 1978 р. в Тбілісі пройшов міжнародний симпозіум, присвячений проблемам несвідомого, отримано величезний фактичний матеріал, у тому числі й про релігійний досвід. Переважна більшість вчених представляли погляди на проблему несвідомого в межах психоаналізу З.Фрейда. Майже одночасно наступні автори виступили з дослідженнями, які не пояснювались ані класичним психоаналізом, ані матеріалістичним атеїзмом (*О. Шерозія . Діалектика, принцип доповнюваності і проблема пізнання психічної цілісності: до неklasично орієнтованої стратегії наукового експерименту у психології (1978); Н.Брагіна, Т.Доброхотова „Функціональна асиметрія мозку та індивідуальний простір і час людини” (1978); С.Мейен, В.Налімов „Вірогідний світ і вірогідна мова” (1979).* Серед українських вчених, що зробили значний внесок у розвиток психології релігії радянських часів слід назвати праці *Б.Куценка „Емоції та релігія” (1982); Б.Лобовика „Буденна релігійна свідомість” (1972); Є.Дулумана, Б.Лобовика і В.Танчера „Сучасний віруючий” (1970), В.Щедрина „Психологія релігійної віри”(1970).*

Незважаючи на виняткову важливість зазначеної проблематики для розв'язання духовно-моральних проблем сучасної України, дотепер лише в окремих галузях наук про людину маємо публікації з цих питань. При вивченні психології релігії у вітчизняній психології ще донедавна домінувала природознавчо-наукова орієнтація, а філософсько-релігійні концепції розглядалися в аспекті їх боротьби і “поразок” з матеріалізмом. Однак слід визнати, що багато психологічних проблем та ідей, що знаходяться у центрі уваги сучасної психологічної науки, були вперше запропоновані і розроблялися вітчизняними філософами та богословами. До них належать питання проблем особистості, соціальної справедливості, спілкування і конфліктів, психічного здоров'я та деякі інші. Досвід постановки і вирішення цих проблем заслуговує на увагу і має велику цінність для дослідження теоретичних і практичних проблем сучасного людинознавства. Існує досвід використання ідей вітчизняної духовно-моральної релігійної традиції у практичному плані, зокрема у царині психотерапії і духовно-морального виховання молоді. Накопичені цікаві ідеї про зв'язок психології з християнством.

За оцінками американських фахівців, релігія може виступати важливим соціальним ресурсом у забезпеченні життя як окремих людей, так і суспільства в цілому, у вирішенні багатьох соціальних проблем: вихованні молоді, зміцненні сімейного життя, у психотерапевтичній практиці тощо. Релігія допомагає людині у пошуках сенсу життя. Емпіричні дані одноголосно стверджують, що високий рівень релігійності

особи пов'язаний з високими показниками осмисленості нею свого буття. Участь у релігійному житті надає людині можливість уникнення самотності і відчуження. Результати досліджень засвідчують те, що релігійність молоді сприяє формуванню їх просоціальних духовно-моральних орієнтацій і форм поведінки, зменшуючи, приміром, до 50% вірогідність вступу у дошлюбне статеве життя порівняно з тією групою молоді, яка обирає світську життєву орієнтацію.

Важливо відзначити, що психологи рідко розглядають релігійно-духовну мотивацію як унікальну, законну, таку, що має право на самостійне існування. Прагнення людини до пошуку “священного”, “сакрального” як правило редукується до психологічного, соціального або фізіологічного процесів. Альтернативою такому редукціонізму, підкріпленому емпіричним фактажем, постає розгляд духовно-релігійної мотивації на засадах аналізу унікальної функції релігійності у житті людини. Справді, не кожна людина сподівається на релігію як на умову особистої зустрічі з Богом, але такі духовні цілі можуть існувати окремо. Іншими словами, виходячи за межі спрощеного стереотипного погляду на релігійне життя як на захисний механізм, виникає потреба більш диференційованої його функціональної оцінки і розуміння.

Етимологічний та змістовний аналіз понять „психологія”, „психологія релігії”, „релігійна психологія” уможлиблює віднаходження їх спільних світоглядних засад, подібності й відмінності, призводить до думки, що початкове значення поняття „псіхе” (душа) протягом останніх двох століть значно трансформувалось у своєму змістовному наповненні - від релігійного його витлумачення до наукового. Різні підходи до зазначеного поняття зумовлюють наявність двох домінуючих напрямів, які використовуються в психології та релігії, а саме

1. природничо-науковий (*психологія релігії*), де під психікою розуміють почуттєво-емоційну, свідому й неусвідомлену форми відображення дійсності високоорганізованої матерії;
2. релігійно-орієнтоване (*релігійна психологія*), де психікою виступає „душа”, тобто нематеріальна, трансцендентальна субстанція.

Обидва напрями мають неоднаковий об'єкт дослідження. Так, об'єктом *психології релігії* є психологічна складова життя віруючих. Методологія її ґрунтується на науковому світогляді, який передбачає принципи детермінізму, системності, історизму, тощо. Головними методами, що використовуються, постають: суб'єкт-об'єктний поділ процесу пізнання, поділ досліджуваного явища на частини для подальшого аналізу і синтезу, припущення експерименту, застосування математичних, соціологічних, соціально-психологічних методів, що дозволяє порівнювати об'єкти вивчення одне з одним і т.д. Завдання наукового підходу – вироблення і теоретична схематизація об'єктивних знань про світ та людину, позитивне використання їх у суспільній практиці.

Об'єктом *релігійної психології* постає величезний спектр явищ, зокрема – трансцендентний індивідуальний досвід, психологічний аспект релігійного світовідчуття, світорозуміння та світосприйняття, соціальні сторони релігійних дій й ті поняття, що не можуть бути конституйовані, вивчені науковими прийомами (наприклад, „дух”, „Бог”, „ніщо”, тощо).

В останнє десятиліття сполучення релігійна психологія використовується для назви окремої дисципліни, яка повинна мати об'єкт вивчення, предмет, методологію та методи. Наразі, через її новизну, останні ще недостатньо досліджені.

Релігійний світогляд передбачає присутність трансцендентного буття, завдяки якому здійснюються відносини віруючого з надприродним, що вимагає відмови від опозиції „суб'єкт – об'єкт”. На відміну від наукового (філософського) позитивізму тут маємо позитивізм релігійний, головна мета якого – дослідити і застосувати засоби надання допомоги людині в процесі її самореалізації. Тому центральною ланкою релігійної психології виступає *релігійна психотерапія* – метод психології, що відноситься до альтернативних і є збірним поняттям для конкретних методик, заснованих на певному релігійному вченні (приміром, шаманські психотехніки, дзен-терапія, християнська терапія, моріта-терапія японців тощо).

Поняттю „релігійна психотерапія” присвятив свою працю сучасний вчений, лікар, професор Д.Є.Мєліхов. У своєму дослідженні „Психіатрія і проблеми духовного життя” (1997) він розділяє терміни „релігійна психотерапія”, „психологія релігії”, „релігійна феноменологія”, „релігійна соціологія”. На його погляд, в основі релігійної психотерапії знаходиться діалектична психологія, засадні принципи якої вивчалися відомими вченими: В.М'ясіщевим, О.Леонтьєвим, В.Штерном, М.Шелером та деякими іншими. Такими принципами виступають вищі ідейні установки, мотиви, цілі і цінності (суспільні і духовні), що визначають „особистісний сенс” поведінки та вчинків людини, механізми, що забезпечують гальмування та регуляцію всіх вроджених і набутих форм поведінки, побудованих на фізіології і описаних І.Павловим як вища, суто людська інстанція (друга сигнальна система) [Мєліхов Д.Е. *Психиатрия и проблемы духовной жизни // Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни. – М., 1997*].

Релігійна психотерапія активно використовує психотерапевтичні функції релігії, якими, на думку американського психолога Поля Джонсона, постають наступні:

- 1) можливість задовольнити потребу людини у приналежності до співтовариства однодумців через церковну общину;
- 2) невидимий постійний зв'язок з Богом як запорука психічної внутрішньої стабільності;

- 3) на відміну від мінливих цінностей цивілізованого світу, релігійні життєві цінності є непорушними, дають надію на перемогу добра над злом, що підтримує здоров'я тіла і духу;
- 4) релігійний культ виступає запорукою душевного здоров'я, впливає на людину через відчуття єдності з іншими, відхід від щоденних турбот, зосередженість на величному;
- 5) сповідь і відпущення гріхів позбавляють від напруження, неспокою, відчуття провини, призводять до корисної для психіки душевної рівноваги;
- 6) чітка регламентація поведінки сприяє духовній гігієні особистості
[Див.: Попова М.А. Критика психологической апологии религии / Современная американская психология религии. – М., 1972. – С.201-202].

Нині маємо певне пожвавлення інтересу академічної науки до духовно-релігійних проблем суспільства. Водночас існує актуальна потреба і необхідність розширення та інтенсифікації її уваги до них. Становище погіршується тим, що руйнація цінностей й ідеалів соціалістичного шляху розвитку країни для багатьох людей означало “розчарування” у своїй батьківщині. Причиною тому – перерваний зв’язок старшого й більш молодого покоління з тисячолітнім історичним буттям та самосвідомістю своєї країни, які, за своєю загальнолюдською цінністю, не поступаються історії і культурі будь-якої іншої країни.